

שלמה ואשמדי - על הסיפור ומקורותיו

מתוך ויהי היום מאת ביאליק

מאת נירה פרדקין

אגדות "ויהי היום" הן עיבודים של אגדות ממקורות יהודיים אך גם יצירות מקוריות של ביאליק. עיבודים — משום שנכתבו לפי אותן אגדות. יצירות מקוריות — משום שביאליק הוסיף פרטים משלו והגישן בעיבוד לשוני חדש. בכל אחת מהאגדות שעובדו נעשו כמה שינויים: תורגמו מארמית לעברית, שוכתבו מלשון חכמים ללשון המקרא וביאליק הכניס בהן שינויים עד שנוצרה יצירה חדשה. ניקח לדוגמה את האגדה "שלמה ואשמדי" — סיפור על גלותו של שלמה שנדד עני ואביון ומישהו אחר, (במקורות שונים זה אשמדי או מלאך), לבש את דמותו ומלך במקומו. אגדה זו מופיעה גם בספר האגדה לביאליק ורבניצקי בשם "שלמה — מלך והדיוט" (פרק ו' — שופטים מלכים ונביאים). מה השוני בין המקור בגמרא ובמדרשים לבין הנוסח שבספר האגדה "ויהי היום"?

מקורותיה של האגדה

מרדכי בן יחזקאל מונה שלושה מקורות עיקריים לסיפור אגדה זה: תלמוד בבלי — מסכת גיטין דף ס"ח עמ' א; מדרש תנחומא, מהדורת בובר, פרשת "אחרי" אות ב'; ספר אגדות ומעשיות "בית המדרש" שערך ילינעק; ובו הסיפור "מעשה בשלמה המלך ע"ה" בחלק ב'. מקורות אחרים שמונה בן-יחזקאל הם תלמוד ירושלמי, סנהדרין פרק ב' הלכה ו', בבלי סנהדרין דף כ"א עמ' ב' ומקורות תלמודיים אחרים לפרטים שונים בסיפור. כמו כן ספרי אגדות ומדרשות מהם שהתפרסמו במאה ה-19 כמו "ספר המעשיות" בגדד תרנ"ב. האגדה הורכבה איפה ממקורות מגוונים מתקופות שונות.

בספר האגדה מובא הסיפור לפי גיטין ומדרש תנחומא.

1. בן-יחזקאל, מרדכי — ספר "ויהי היום", כנסת ו' תש"א, עמ' 29—63.
2. וכן ספר ביאליק — יצירתו לסוגיה בראי הבקורת, ערך ג' שקד, תשל"ד.
2. ילינעק — בית המדרש, הופיע לראשונה וינה תרל"ח. את הסיפור על שלמה ונעמה אפשר למצוא בממקור ישראל, בעריכת מיכה יוסף בן-גוריון, (ברדיצ'בסקי), דביר עמ' ס"ה. בספר זה הובאו גם אגדות אחרות לנושא שלמה ואשמדי.

מעניין איפוא, לבדוק כל פרט, או עניין ב"שלמה ואשמדאי" ומאיזה מקור הוא לקוח.

ספר האגדה	בית המדרש	תנחומא הקדום	מסכת גיטין	ויהי היום	תוכן הסיפור (סדר הפרקים לפי הסיפור ויהי היום)
+	+	-	+	+	פרק א' שלמה נזקק לשמיר לשם בניין ביהמ"ק
+	-	-	+	-	שלמה שאל את השדים למי קומו של השמיר
-	-	-	+	-	שלמה כתש את השדים זה בזה
+	+	-	+	+	פרק ב' בניהו בן יהוידע תפס את אשמדאי
+	-	-	+	+	פרק ג' אשמדאי עשה מעשים מוזרים
+	-	-	+	+	פרק ד' אשמדאי מדריך את שלמה איך למצוא את השמיר. שרי שלמה תופסים אותו והעוף האחראי עליו נחנק.
+	-	-	+	+	פרק ה' אשמדאי מסביר פשר מעשיו המוזרים
+	+	+	+	+	פרק ו' אשמדאי זורק את שלמה לארץ גזירה ומולך במקומו
-	-	-	-	+	פרק ז' שלמה חולם 3 חלומות ומבין מדוע נענש, כי הרבה נשים, סוסים, כסף וזהב (דברים יז)
-	+	+	-	+	שלושת הטאיו של שלמה: הרבה כסף וזהב, הרבה סוסים, הרבה נשים.
+	-	+	-	+	שלמה נודד, נחשב למשוע ונרדף.
				כתוב רק שחזר על פתחים	

ספר האגדה	בית המדרש	תנחומא הקדום	מסכת גיטין	ויהי היום	תוכן הסיפור (סדר הפרקים לפי הסיפור ויהי היום)
-	+	-	-	+	פרק ח' שלמה עובד כמלצר אצל מלך עמון. בת המלך מתאהבת בו ואביה מגרשם.
-	+	-	-	+	פרק ט' בהיותם במדבר חוזרת אל שלמה טבעתו.
-	-	-	-	+	שלמה מגלה לנעמה את זהותו ומבטיח לה שבנה יהיה יורשו.
+	-	-	+	+	פרק י' שלמה חוזר לירושלים והחכי- מים מבררים את זהותו.
-	-	-	-	+	פרק י"א שלמה עורך משתה לכבוד נישואיו עם נעמה.
-	ה ק ד מ ה : דברי תוכחה של שלמה	-	-	+	פגישה עם אביה של נעמה (שמחה).
-	-	-	-	+	נעמה יולדת את רחבעם, לילוד זמות מלך. הוא ימלוך ובימיו נחלקה ממלכת ישראל לשתיים.

האגדה בספר האגדה בהשוואה למקורותיה

האגדה במסכת גיטין כתובה ארמית. מה עושים ביאליק ורבניצקי? לתרגום הם מוסיפים לעתים מלים שאינן בגיטין, כנראה כדי לעשות את הכתוב ברור יותר, כמו "הלך והביא שמיר והניח על גבי הזכוכית כדי שיתבקע זרקו בו צרור עפר באו ונטלוהו", במקום הניסוח המקורי "הלך והביא שמיר והניח על גבי הזכוכית זרקו בו צרור עפר". לצד התוספות יש פה ושם השמטות, אם משום שהעניין מסובך ולא מובן לציבור הרחב כמו פלפול של רב ושמואל, ואם משום שיש שם ביטויים הנחשבים גסים בעיניהם של עורכי ספר האגדה, כמו התנהגותו המחפירה של אשמדאי בענייני אישות עם נשות שלמה ועם אמו. ההשמטה גרמה לכך שהושמטו דברי גנאי על אשמדאי.

השינוי המשמעותי נעשה על ידי צירוף רכיבים מגיטין ומתנחומא. באגדה

הושמט החלק הראשון שמנה את חטאיו של שלמה שעבר על משפט המלים (לפי ספר דברים יז). החלק השני המספר על סבלותיו של שלמה מידי אנשים הוכנס לתוך האגדה מגיטין (ובגיטין עניין זה לא נזכר) ואחר כך מסתיימת האגדה לפי הנוסח מגיטין על שובו של שלמה למלכותו, דבר שלא סופר בתנחומא.

האגדה ב"ויהי היום" בהשוואה למקורותיה

"ויהי היום" כתוב בלשון המקרא ולא בלשון חכמים. בחלק הראשון של הסיפור הלך ביאליק בעקבות האגדה מגיטין תוך שהוא משנה פה ושם פרטים, מרכז ומוסיף משלו. כך אינו מספר ששלמה כתש את השדים, כדי לגלות היכן אשמדאי, ומעשים אחרים של שלמה שעלולים לעורר ביקורת. הוא מספר שאשמדאי עשה "תועבות" (דבר שלא מפורט ב"ספר האגדה") אך אינו מסביר מהן — אולי מתוך התייחסות לקורא הילד.

ביאליק מוסיף בתוך הסיפור הערות מסוג "ואשמדאי עודנו עצור בבית המלך" (פרק ה) — משפטים שאולי עושים את הסיפור ברור יותר, אך גם מדגישים את העובדה ששלמה מוסיף להחזיק בשבוי למרות שכבר השיג את מבוקשו.

לאחר שהוטל שלמה לארץ גזרה, מוסיף ביאליק תיאור דרמטי וציורי מאד של שלושה חלומות לפיהם מסיק שלמה שחטא כלפי ה'. שלושת החטאים הנזכרים כאן נסקרו בתנחומא ובספר "בית־המדרש" אך לא בגיטין. לפי הכתוב שם שלמה עבר על משפט המלך (דברים יז 15—17) והרבה נשים, סוסים וכסף וזהב.

חציו השני של הסיפור הוא לפי הספר "בית־המדרש", אלא שהתיאור ב"ויהי היום" הוא דרמטי יותר. במקור יש בתחילה הערות הרומזות על סופו: "בסוף שלוש שנים רצה הקב"ה לרחם עליו למען דוד עבדו ולמען הצדקת נעמה... שיצא ממנה משיח בן דוד...". ביאליק השמיט עניין זה וכך נשמר המתח של הסיפור. רק לקראת סוף הנודדים (פרק ח') אומר ביאליק "במלאת שני נדודיו". כלומר הקורא יודע שצפוי שינוי. הסיפור המקורי מזכיר כל פעם שכל הנעשה משמיים נעשה. באגדה ב"ויהי היום" עובדה זו הודגשה בעקיפין בדבריו של שלמה. סיפור הנודדים במדבר הוא ארוך ומפורט יותר ב"ויהי היום".

דמותם של שלמה ואשמדאי

שלמה רצה לבנות בית־מקדש, מעשה של יראת שמים. כדי לבצע את המצוה ככתבה וכלשונה הוא נזקק לשמיר שיקציע את האבנים. על מנת לתפוס את השמיר הוא גורם לאירועים הבאים:

— כותש שידה ושידות זה בזה.

— שובה את אשמדאי בתחבולות ערמה.

— מביא למותם של התרנגול (או הדוכיפת) שחנק עצמו ושל ילדיו, שנותרו מתחת לזכוכית.

בסיפור אין כל תגובה על מעשים אלו, אך הרושם המצטבר הוא שנעשו כאן שלושה מעשי עוולה. (בעיבוד ב"ויהי היום" נותרו שניים כיון שלא סופר על כתישת השדים). אולי אפשר לומר שיש כאן מצווה שבאה בעבירה. אשמדאי בדרכו לירושלים מבצע מעשים מוזרים שמאוחר יותר יסביר את פשרם. מוטיב המעשים המוזרים מוכר מסיפורי עם רבים, אלא שלא כנוהג שם המעשים המוזרים והתמיהה עליהם אינם עיקר סיפורנו ואין משבר כאשר צריך להסביר את פשרם. רק לאחר שהשמיר נתפס, הסיפור חוזר לפרש אותם מעשים. הבנת פשרם של המעשים נותנת לנו תמונה מעניינת על דמותו של אשמדאי:

א. הוא בעל כוח רב:

1. גופני — יש בכוחו להפיל בתים ולעקור עצים חסונים.
 2. נבואי — יודע מה יקרה לאנשים בעתיד (החתן וקונה הנעליים ימותו).
 3. יודע מה נאמר למעלה על אנשים שונים (הסומא צדיק, השיכור רשע).
 4. בעל כוח חושי על טבעי — רואה מה שעין־אדם אינה רואה (אוצר באדמה).
- ב. אשמדאי מלך השדים סמל הרע, יש בו מידת רחמים: לא הפיל את ביתה של הזקנה שהתחננה לפניו, בוכה על גורלה של הכלה שומרת היבם (ב"ויהי היום" מדובר על אלמנה צעירה ולא על שומרת יבם).
- ג. אשמדאי ניחן בשכל ישר — יודע שיש להיזהר משיכרות.
- ד. אשמדאי נוהג לפי נורמות של יראת שמיים: עוזר לסומא משום שנאמר עליו כי מי שיעזור לו יזכה לעולם הבא (יש כאן אבסורד משום שאשמדאי אינו בן־תמותה רגיל וממילא הוא שוכן שאול). לעומת זאת הוא גורם לרשע שענשו יגדל וכך "יאכל עולמו בחייו".

את אשמדאי, שהראה את תכונותיו וכוחותיו, שואל שלמה "הראני במה כוחך גדול". לעומת זאת אינו מנסה לבקש ממנו את השמיר ללא דרכי עורמה. מי יודע אולי, לפי מעשיו המוזרים, היה נותנו בלי שייגרם כל אותו סבל?

שלמה מתגבר על אשמדאי רב־העוצמה בזכות טבעת ושלשלת ששם המפורש חקוק עליהן. הוא מתגבר עליו לא בזכות כוחו שלו, אלא בזכות הכוח שניתן לו על ידי הקב"ה. כאשר שלמה מוסר למלך השדים את נושאי הכוח האלוהי, לא רק שהוא חושף עצמו לסכנה, הוא גם מתעלם מחלקו של מי שנתן שמו על השלשלת והטבעת. יש כאן אולי אמונה ב"כוחי הוא אשר עשה לי". אלא מי ששמו חקוק על הטבעת והשלשלת גורם כאן לשינוי בגורלו של שלמה.

בעימות בין שלמה ואשמדאי קורה דבר מענין: לכאורה אשמדאי מלך השדים הוא הקוטב השלילי ושלמה בחיר האלוהים, הקוטב החיובי. אלא שבסיפור קורה מעין היפוך התפקודים: אשמדאי נוהג בתבונה, מתחשב בזולת מתוך ציות לנורמות אלוהיות. שלמה אינו מתחשב בסבלו של הזולת, יש בו יוהרה שגוברת על התבונה שבו והוא אף מתעלם מבוראו. הכוח השלישי במשולש הכוחות בסיפור זה הוא הקב"ה. במהלך כל הסיפור בגיטין ובעיבוד שב"ויהי היום" הוא אינו מופיע

(בתנחומא ובסיפור ב"בית-המדרש" הוא נזכר במפורש), אינו מדבר, אינו נזכר — אך השפעתו ניכרת במהלך כל הסיפור — ובתהפוכות שחלו בגורלם של גבוריו.

החטא והעונש בסיפור

בתנחומא בספר "בית-המדרש" מדובר במפורש על החטא שחטא שלמה ועל עונשו. בגיטין, אף כי החטא אינו נזכר במפורש, הרי נראה שכל האגדה היא על נושא זה. אם כי יתכן ששלמה אינו מכיר בכך. כאשר הוטל לארץ גזירה הוא מגיב "מה יתרון לאדם בכל עמלו". — מהערה פילוסופית זו שצוטטה מקהלת עשוי להשתמע ששלמה אינו מבחין שיש כאן עונש על חטא. יש כאן סבל, אך אין חזרה בתשובה. אולי משום כך סופה של האגדה הוא ששלמה חוזר לכסאו אך אינו משתלט יותר על אשמדאי.

על שבייתו של אשמדאי מסופר גם בספר "בית המדרש", אך רק במשפטים ספורים כרקע, כדי להסביר איך זה קרה שאשמדאי השליך את שלמה לארץ גזירה. אשמדאי התגבר על שלמה משום ש"גבר החטא", כלומר אשמדאי הוא כלי בידי הקב"ה להעניש את שלמה ולכן התנהגותו של שלמה כלפי אשמדאי אינה חשובה ואינה גורמת למה שיקרה. שלמה נתן לאשמדאי את טבעתו, שעליה כתוב שם השם, לאחר שהבטיח לגלות לו סוד נורא ולא משום שרצה לדעת במה כוחו של אשמדאי גדול. כלומר בהתנהגותו של שלמה במסופר ב"בית המדרש" יש פחות יהירות בהשוואה לנוסח שבגיטין. נוסף לכך אומר המספר ששלמה "האמין כי היתה סיבה מאת ה' לשלם לו כפעלו על שעבר..." — כלומר שוב פעם האמונה שאשמדאי הוא כלי שרת בידי השם. ב"ויהי היום" הולך ביאליק לפי נוסח גיטין, שם אשמדאי הוא דמות פעילה יותר לכן להתנהגותו של שלמה כלפיו יש יותר השפעה על התוצאות. שם גם בולטת יותר לא רק יהירותו של שלמה, אלא גם התנהגותו הלא זהירה ולא נבונה של מי שמכונה "החכם באדם".

סיפור מעשיו של שלמה בבית מלך עמון ונישואיו לנעמה מסופר רק ב"בית המדרש". ביאליק הולך לפי מקור זה, רק פה ושם הוא משנה פרט זה או אחר המשפיע על המסר. כך במקור מסופר שבת מלך עמון התאהבה במלצר. ביאליק מוסיף הערה שהיתה זו בת יחידה. כלומר כאבו של האב בולט יותר. יתר על כן, הבת היחידה שהתאהבה במלצר העני תגלה שהיא אחת מנשיו הרבות של מלך ישראל.

לפי "בית המדרש", שלמה שלמד את מלאכת הטבחות, ביקש וקיבל רשות להכין את ארוחת המלך וכתוצאה מכך הסיר מלך עמון את המלצר מכהונתו ושם את שלמה במקומו. כלומר — בדרכו של שלמה חזרה לירושלים נגרם עוול לעוד אדם אחד. ב"ויהי היום" צויין פרט זה.

ב"ויהי היום" השאיר ביאליק את הסיפור בעיקרו, כפי שסופר במקורותיו. לעתים ריכך ולעתים הוסיף משפטים מסוג "ואשמדאי עודנו עצור" שמסבירים מה שקרה, וגם מדגישים ששבייתו של אשמדאי נמשכת, למרות שכבר אין צורך להחזיק

בשבו. מאחר וביאליק חיבר את שלוש האגדות לאחת, הוא ציין וסיפר את החטאים המסופרים בכולן. שלמה עבר על משפט המלך, כפי שסופר בתנחומא וב"בית המדרש"; גם השיג את השמיר תוך גרימת סבל רב כפי שסופר בגיטין; וגם גרם עוולות לכמה אנשים כפי שסופר ב"בית המדרש". עצם הצירוף מעניק לכל אחד ממעשיו עוצמה רבה יותר מאשר לו סופר כל מעשה לחוד.

שלמה בגירסת ביאליק מכיר בכך שחטא ומתחרט על חטאיו, אלא שהודאתו היא על חטאים שראה בחלומו, כלומר הקשורים בכך שעבר על משפט המלך, אך אין הוא מתייחס למעשיו כפי שסופרו. אם באגדה שבגיטין יש הרגשה ששלמה חטא ואינו מודע לכך, הרי ב"ויהי היום" יש הרגשה ששלמה מכיר בחטאו אך רק בחלק ממנו.

על סופה של האגדה

האגדה ב"ויהי היום" התחילה, כדרך של אגדות, בתיאור מצב קיים — עוצמתו של שלמה, היא התגלגלה למשבר — גלותו של שלמה ונדודיו — והסתיימה בהחזרת האיזון. הסוף הוא סוף טוב, שלמה חוזר למלכותו ונעמה היא אם היורש. לכאורה הכל טוב ויפה רק שהמשפט האחרון ב"ויהי היום" הוא כאילו לא שייך: "ושם הילד רחבעם, הוא רחבעם בן נעמה העמונית, אשר מלך תחת שלמה אביו, ובימיו נחלקה ממלכת ישראל לשתיים".

הערה זו היא לכאורה הערה אינפורמטיבית המספרת מה שידוע לנו מספר מלכים. הערות מסוג זה כבר מצאנו לאורך הסיפור כמו "ואשמדאי עודנו עצור בבית המלך", וראינו שיש להן משמעות מעבר למסר התמים. כאן מספר ביאליק מה שעומד לקרות בימי רחבעם, שלמעשה יסיים את תקופת העוצמה של שלמה — חלוקת הממלכה. עד כמה נחשבה חלוקת הממלכה לאסון נורא, אנו למדים מפסוק בישעיהו. בדברו על האסון הנורא ביותר העתיד לקרות הוא אומר: "יביא יהוה עליך ועל עמך ועל בית אביך ימים אשר לא באו למיום סור אפרים מעל יהודה..." (פרק ז', 17).

למה מסתיים הסיפור במשפט זה הפוגע בתחושת הסוף הטוב? אולי כדי להצביע שאפילו אם האגדה נסתיימה לכאורה בסוף טוב, הרי בטווח ארוך אין הסוף שונה. עיון במקורות שונים הראה לנו גם ששלמה לא חזר בתשובה באמת, לא שינה דרכיו ועניין העונש נשאר פתוח. אולי זה יהיה העונש או התוצאה. כלומר, אם זו התנהגותו של שלמה — הרי לעוצמתו לא יהיה המשך זמן רב. ההתפרקות תבוא דווקא בימיו של אותו בן, שבא לעולם כתוצאה ממהלך הדברים המסופר לנו כאן.